

Vällö med Taktö

Natur

Smålandskustens egentliga skärgård avslutas i söder med Vällöarkipelagen, som liksom en tångräka sprattlande kängärd sig väg mot nordväst Siggehorva- och Ödänglalanden skjuter ut i Östersjön som en kustremsans sista krumbukt. Söder om Mönsteråsviken drar sig kusten definitivt inåt, mot väster och skyddas av en sista liten och smal övärld.

Vällö är -med småländska mått mätt- en ovanligt stor ö; 6,5 km på längden och upp till två km på bredden. Öns östra strand är mestadels jämn och sluten och bryts egentligen bara på två ställen av glon och vikar. Den västra stranden däremot är uppbruten och i söder finns en liten arkipelag utanför. Till Vällö hör ett 50-tal utöar, varav flera är relativt stora och ligger mycket nära hemön; Bjärkö, Norstö, Sandö bla. I söder är Vällö sedan länge ihopvuxet med Vällörump, en halvö med mycket särpräglad natur: Den västra stranden utgörs av sand i långa vita band och den östra av lika vit och svallad sandsten. Såväl på Vällörump som på Hemön finns många naturliga havsstrandängar. Det finns också flera ändmoräner, som här kallas stentorg. Den största har namnet Malmberget och ligger på Vällörump.

Vällö är en mycket låg ö. I princip ingen punkt sträcker sig högre än 10 meter över havet. Merparten av inte bara Vällö utan också hela den tillhörande arkipelagen, ligger tom under 5-meterskurvan. Detta är utmärkande drag för moränkskärgårdens alla öar, varav Vällö med utöar är ett praktexemplar.

Hela Vällö utgörs egentligen av en enda stor plåtå bestående av kambrisk sandsten, som överlagrats av ett tjockt moräntäcke med en hög halt av svallad sandsten. Denna kambriska sandsten är för trakten ja, tom hela östkusten unik. Den återfinns enbart mellan Runnö och Jämjö i Blekinge. På Vällörump har moränen koncentrerats så att en rullstensåsliknande moränrygg bildats. Ryggen sluttar brant mot saltsjön i sydväst, men släntar mjukt av åt öster. Moränryggar - om än mindre- finns också på bla Taktö och Sandö. Namnet Vällös bakgrund är inte klarlagd. Det finns några olika förklaringsförsök. Ett menar att förledet betecknar den vall som moränryggen bildar mot havet. Ett annat menar att ursprunget är tyskands Wald dvs skog. Vällö skrivs till långt fram i tiden genomgående Våldö/Wåldö. Båda förklaringarna är med hänsyn till dagens natur lika plausibla.

Jordmånen är inte den bästa. Den dominerande sandstensplatån skapar mestadels mager hållmark. Det finns ytterst få öppna ytor med samlade jordlager. På hållmarken dominerar tall och vitmossa. På jordlagren återfinns någon lövskog och en mer varierad flora.

Utan förbindelse med Vällö -men ändå en del av arkipelagen- är Taktö, knappt två distansminuter i nordost. Taktö ligger i allra yttersta kustbandet, med uppvisar trots utsattheten en rik lövträdsdominerad vegetation.

Historia

Förhistorisk tid

Den ringa höjden över havet har gjort att Vällö med tillhörande utöar inte kunnat tas i människans bruk förrän ganska sent. Med ett vattenstånd bara fem meter högre än idag, var stora delar av Vällö och de andra öarna ännu översvämmade av Östersjön under järnålderns första hälft, och en arkipelag bestående av små och låga öar, bildade ytterskärgård. När övärlden utanför nuvarande Emåns mynning väl blev möjlig att uppehålla sig på, tycks den nyttjats flitigt. På Vällörump finns några förhistoriska gravar; stensättningar och rösen. Mest fascinerande är röset och stensättningen mitt uppe på ”rullstensåsen”. Läget och utsikten är som sig bör hisnande. Byggmaterial i en outsärlig mängd fanns redan på plats, så det var relativt sett lätt att bygga gravar med imponerande storlek. Stensättningen har en diameter på tio meter och röset, som är nästan två meter högt, har en diameter på 15 meter. Liknande gravar, fast lite mindre, finns på några av utöarna. Merparten av alla gravrösen i kust- och skärgårdslandskapet ligger högt och är väl synliga. Man diskuterar därför en sekundär funktion som sjömärke. I fallet Vällö skulle röset på MalMBERGET i en skogfri omgivning vara mycket siluettbildande och synas vida ifrån. Fiskevattnen har sannolikt varit rika och varit det som lockat de förhistoriska fiskarna.

Hamnfiske och tomtningar på Taktö

Taktö ligger allra längst ut i skärgården och är precis som Vällö en låg moränö, med en högsta punkt drygt fem meter över havsytan. Ön har varit delad av ett nu uppgrundat sund, som till för inte länge sedan utgjorde en väl skyddad hamn. Strax intill det forna sundet finns sex tomtningar i två grupper. Intill varje grupp av tomtning ligger dessutom 1-2 båtlänningar. På öns högsta punkt ligger ett litet gravfält med rösen och stensättningar. Ytterligare ett röse finns öster därom. En tomtning är en låg stenmur, som utgjort grund för en enkel huskonstruktion invid stranden. Dessa ”tomtningshus” användes vid säsongsvisa fiskarfängen i ytterskärgården, alltifrån järnålder till långt fram i tiden.

1989 gjordes en arkeologisk undersökning i av en av tomtningarna på Taktö. Den undersökta tomtningen består av ett rum, vars innermått mäter ca 3,5 x 2,5 meter. Vallarna av sten är drygt 0,5 meter höga och med nedfallen sten 1-2 meter breda. Det finns en öppning mot sundet. Kulturlagret i det nordöstra hörnet av tomtningen undersöktes. Det var mycket kol- och sotmängd och innehöll rostklumpar (delar av lås med nyckel) och eldslagningsflinta. C14 prover från de undre delarna av kulturlagret gav en datering till år 1003-1220. Nyckeln var av en typ som förekom under vikingatid. Tomtningens lägst liggande del ligger 1,35 meter över havet, vilket genom landhöjningen ger en bakre gräns för uppförandet.

Man byggde ju inte övernattningshus i vattnet eller farligt nära. Att det fiskeläge tomtningarna representerar, har rötter ner i vikingatid eller äldre medeltid indikerar gravfältet och den högst belägna båtlänningen samt fynddateringarna. Man har alltså under senare delen av järnålder/vikingatid bedrivit ett troligen storskaligt säsongsfiske från Taktö. Varifrån dessa fiskare kom vet vi inte, men närmast till hands ligger de samtida centralbygderna innanför kusten; Döderhult, Fliseryd, Mönsterås kanske tom Högsby. Att man bedrivit fiske härifrån på 1500-talet är skiftligt belagt och att man kommit långväga ifrån likaså. I en 1600-talskälla omnämns ett hamnfiskeläge på Taktö.

Stora delar av kusten med tillhörande skärgård var under medeltid och Vasatid kronogods. Skärgården var glest befolkad och sågs som en enda stor kronoallmänning. Utskärsfisket hävdades som regale, dvs en rättighet förbehållen kungen eller kronan. Detta kronans vatten ”hyrdes” ut till hugade borgare eller bönder och kungens fogde uppbar hyran, dvs skatten, för rättigheten att begagna sig av fiskevatten och hamn. Skatten erlades i fisk; sill och torsk. De ställen där ”arrendatorerna” samlades till fiske kom att kallas hamn och fisket som bedrevs därifrån för hamnfiske. Hamnfiske brukar förknippas med Gustav Vasa, men är inget han funnit upp. Han bara förfinade kronans möjligheter dra ekonomisk nytta av det. Hamnfiske har bedrivits sedan i alla fall den senare delen av medeltiden. Så hyrde Kalmar borgerskap år 1312 ut sin fiskerätt vid Kalmar, Möre och Öland till Lübecks borgare. Namnfloran i skärgården vittnar också om fiskare komma från Estland, Finland, Ryssland m fl Östersjöländer. Hamnfisket har varit noga reglerat via sk hamnordningar eller hamnskrån; reglering av skatt samt ordningsregler för alla berörda. Varje hamnfiske hade en hamnfogde, som skulle övervaka ordningen och bestämma straffsatsen för den som inte följde reglerna. Den äldsta bevarade hamnordningen är skriven för Huvudskär i Stockholms skärgård och kungjord 1450. Den var en ren ordningsstadga för dem som bedrev fiske här. Hamnstadgorna reviderades under tidernas lopp. De gör till långt fram i tiden fullkomligt klart att fiskegrunden är kronans och att kronan därför ska ha en del av fångsten och de är alla författade på uppdrag av kungen. Under 1700-talet, men framför allt 1800-talet, tvingades kronan successivt att avstå från detta privilegium. Den nya fiskestadgan 1852 upphävde den sista hamnordningen.

Hamnfiskelägena tycks ha utnyttjats hela sommarsäsongen, kanske periodvis beroende på fisktillgång och andra arbetsuppgifter. Självförsörjningsgraden var i det förindustrialiserade samhället nästan total, och det gällde inte bara bönder och fiskare utan även städernas, storgodsens och klostrens befolkning. En viktig del i hushållningen var från och med medeltidens senare del saltad fisk, framför allt strömming.

Det hamnfiske i Smålands södra skärgård som har den längsta kända historiska bakgrunden är det som bedrivits från Taktö. Ön hörde till det tiotal öar och platser utmed Smålandskusten där hamnfiske bedrevs och hamnrätten var obligatorisk. Rehzelius omnämner Taktö 1634 som ett ”skär och fiskeläge”. Ännu under sent 1800-tal nyttjades yttre hamnen på Taktö av bönder från fastlandet (Hammarglo, Nitingsmåla, Svartö bl a) som varje höst seglade dit för att fiska sill. Även Vällöborna själva använde denna sin mesta utö för sillfiske. Av topografiska/geografiska skäl utvecklades Taktö aldrig till en året runt bosättning. Försörjningsmöjligheterna var för dåliga -men desto bättre på Vällö.

Begravningsplatser

På Bokö finns en begravningsplats, 20 x 9 meter i omkrets och omgiven av en bogårdsmur. Ett provschakt togs 1989 upp här. Marken var kraftigt omgrävd, men det fanns kulturpåverkade jordlager och som sig bör rester av skelett. (Troligen unga, manliga individer som inte begravts samtidigt.) C 14 prover gav en borte datering till tidigt 1400-tal och en främre till 1600-tal. Bokö ligger nära inneskärgårdens farled. 1634 omtalas en hamn på ön. På Estnäs finns ytterligare en begravningsplats med bogårdsmur. Denna är däremot inte undersökt, inte heller finns skriftliga uppgifter eller bevarad muntlig tradition.

Kung Valdemars segelled

Att vattnen runt Vällö på olika sätt varit attraktiva alltifrån järnålder till våra dagar råder alltså ingen tvekan om. Det rika (säsong-)fisket med Taktö som bas är -som vi sett- väl dokumenterat. Den allmänna farleden har genom tiderna strukit här förbi. Så omnämns Vällö i den medeltida handskrift vi kallar Kung Valdemars segelled och som tycks vara en beskrivning från omkring år 1300 av farleden från Utlängan i Blekinge till Reval (Tallin) i Estland. ”Därför till Vällö 4. Vill man följa kusten kan man gå från Vällö till Runnö, som ligger 1 veckosjö från Vällö” översatt till modern svenska.. Det fanns alltså bara två vägar att passera förbi här; antingen inomskärs via Runnö eller utomskärs dvs utanför Vällö. Vilken väg man än valde behövde man tillgång till bra ankrings- eller natthamnar. Sådana fanns det också gott om i dessa trakter. Många av dem har bestickande namn som Kongshamn/-holmen, Hamnefjärden, Knarrudden eller Snäckholmen.

Bosättning

Första gången Vällö omnämns skriftligt är i den ovan citerade kung Valdemars segelbeskrivning. Av de knapphändiga uppgifterna där framgår inte alls huruvida ön var bebyggd eller i övrigt såg ut. I Israel Birgersson jordebok från 1351(?) anges ”waldö” utgöra en enhet på åtta stänger. (Stång är ett medeltida jordmättningsmått, motsvarande fem alnar.) De åtta stängerna måste ha varit måttet på tomten, som i sin tur reglerade gårdens andel av inägomarken. Det betyder att någon bodde på och brukade ön. Från 1381 finns en köpehandling under tecknad av Bo Jonsson Grip på Vällö. Uppenbarligen fanns det försörjningsutrymme för flera åbor på ön, för vid 1400-talet slut var tre gårdar registrerade. Från samma tid vet vi, att till Vällö hörde också mark på fastlandet, på Svartö och Slubbemåla, numera Nygård. Denna tredelning tycks stabil och lever kvar under Gustav Vasas tid.

På Vällö hade man brutit åker sedan i alla fall kung Gustavs dagar, då de tre gårdarna redovisar 2,5 spannländ (1 spannländ = den areal som motsvarar 1 spann utsäde = ½ tunnland) åker var. Jorden var stensmängd, odlings- och röjningsrösen växte sakta men säkert i höjd och omfång. Basen i försörjningen har dock varit boskapsskötsel och fiske. Förutsättningarna sammantaget tycks ha varit goda. Inte nog med att man hade åker, man hade ollonskog på ön, fänmark, ett gott fiske med not och nät samt sju ålgårdar och hommestånd. Även skattepersedlarna, smör och torkad ål, avslöjar boskapsskötsel och fiske som de viktigaste näringarna. På 1540-talet räntade ön 12 pund smör, vilket motsvarar ungefär 100 kilo. För att få en uppfattning om vad denna mängd innebar, ska vi utgå från att en samtida ko mjölkade ca 500 liter/år, vilket gav 17 kilo smör. I uppteckningarna till Älvsborgs

lösen 1571 redovisas fem taxerade Vällöbor. Ytterligare ett hushåll tillkom något senare.

I juni 1612 erövrade danskarna Öland. I september samma år härjade de oinskränkt längs Smålandskusten. Tillsammans med många andra skärgårdsbyar blev Vällö ”förbränt av fienden och illa rövat av fienden och våra”. Nästa gång danskarna härjade var 1677. Med ytterst få undantag har skärkarlarna snabbt lyckats bygga upp sina hemman igen; resa hus, skaffa ny boskap, överleva svältvintrarna närmast efteråt, betala skatt...

Jordbruksbyn Vällö

År 1705 delades de tre Vällögårdarna mitt på så att sex hemman bildades och i jordeboken för 1712 är Vällö upptaget som krono- och lotshemman. Hela ön var trots detta samägd och brukades samfällt. Så, i ett slag förändrades öns grundstruktur radikalt; 1841 skattköptes Vällö av de sex lotsarna. Av okänd anledning ville lotsarna inte samjebra sin egen ägandes mark. En lantmätare tillkallades två år efter friköpet för att fördela skogs- och ängsmarken de nya hemmansägarna emellan. Åkern delades ej och byn berördes inte alls. Av den tillhörande kartan framgår att det 1843 fanns en osedvanligt stor areal åkermark på Vällö. Alla åkergården på ön kallades -horvor. De ligger på samma plats som på 1930-talets ekonomiska karta. Byn var helt samlad på bytomten. Vare sig torp eller backstuga tycks ha funnits.

År 1875 blev det dags att dela även åkermarken. Vid denna laga skiftesförrättning framkom att den tidigare skogs- och ängsdelningen varit ogiltlig. Även om man brukat skiftena individuellt, hade all mark fram till skiftets verkställande rent juridiskt varit samfälld. Nu värderades åkermarken och ritades in i minsta detalj ut på den tillhörande kartan. All åker var uppdelad i långa smala parceller och fullständigt nedlusade med impediment och/eller odlingsrösen. Kartbilden liknar mest en illustration av en medeltida solskiftad inägomark. Åkerarealen hade vuxit något sedan 1843 och omfattade nu även de änggården som tidigare låg mellan byn och strandplanen. Även de större utöarna skiftades. Många stora ytor behölls i samfälld ägo tex hamnplanen nedanför byn, planen runt Båtnäsviken och flera landningsplatser runt om på ön. Byn hade ännu inte expanderat utanför bytomten. För att leva upp till syftet med laga skiftet, dvs att samla varje åbos ägor i så stora skift som möjligt och att låta varje åbo bo i direkt närhet till sina ägor, blev lantmätaren ofta tvungen att spränga byn, dvs flytta ut några gårdar. På Vällö klarade man sig med att avflytta en gård helt och hållet och att flytta några uthus på två andra. Den struktur såväl markerna och byn erhöll i samband med laga skiftet har bibehållits utan större förändringar framöver.

Fisket vinner under 1800-talets slut allt mer mark. Trots detta nybygger nästan alla hushåll ladugårdar runt sekelskiftet 1900 med plats för i snitt tre nötkreatur och en häst. Till varje gård hör 2-3 ha åker som mest. Och många öbor tituleras lantbrukare, några få fiskare. Även om fisket blomstrar lever man i ett självhushållningssamhälle. Hur mycket fisk man än fångar ger den inte fläsk i salttunnan eller smör på bordet, om den inte först avsätts i reda pengar som sedan med stort besvär ska spenderas i Mönsterås. Mångsyssleriet med åkerbruk, boskapsskötsel och fiske sida vid sida levde kvar till långt in på 1950-talet, ett allt mer blomstrande fiske till trots. Varje hushåll hade för mjölkens skull åtminstone en ko och de flesta åkrar brukades fortfarande. Det var på många sätt bekvämt,

men framför allt nödvändigt att ständigt ha ett välfyllt färskvaruskaffereri. I princip alla gårdar var ännu bebodda året runt.

Fiskeläget Vällö

Fisket har -som vi sett- genom tiderna varit viktigt, kanske mer viktigt än på många andra skärgårdsöar med lika goda förutsättningar för åkerbruk och boskapsskötsel. Vid laga skiftet berördes knappast fisket: Av handlingarna framgår att man behöll Båtnäsviken som samfälld mark med bodar och allt. Man behöll även fisket och fiskevattnet samfällt. I värderingslängden av öns byggnader tas båthus eller sjöbodas överhuvudtaget inte upp. Förklaringen är att år 1872 tillkallades en lantmätare för att utföra en delningsförrättning av fiskelotterna, helt enligt statens rekommendationer. Klart framgår dock att han lämnade ön med oförrättat ärende och att oviljan mot den tänkta förrättningen var stor och grundmurad hos Vällöborna. Man envisades med att låta fiskelotterna gå på tur så som de alltid gjort, eftersom rotationen garanterade högsta rättvisa. Och denna rättvisa var oerhört viktig när det gällde de inkombringande ålstånden. Alla fiskare på Vällö var också ålfiskare. På delningkartan från 1843 finns inga ålbroar markerade, men de har funnits -och finns ännu- i stor mängd utmed syd och ostkusten. Redan under Gustav Vasas tid fanns sju ålgårdar och hommestånd. Under 1870-talet börjar fisket med ålen i centrum bli allt viktigare. 1880 fanns på Vällö 11 fiskare med tillsammans 140 skötar, ingen not, men väl 140 ålhommar och 11 båtar. Ålen fick en oerhörd efterfrågan, framför allt från Tyskland. Alla ålfiskare i skärgården uppsöktes av sk åletyskar, uppköpare från Tyskland med stora båtar försedda med väldiga sumpar. De gav ett bättre pris för ålen än någon svensk grossist någonsin gjort. De tom betalade i förskott ibland. Det lukrativa ålfisket i kombination med minskad efterfrågan på salt strömming, ledde till ett mer ensidigt inriktat fiske. Från att tidigare ha varit en av flera basnäringar blev fisket nu huvudnäringen, successivt allt mer inriktat mot ål. Ålfisket fick ett tvärt slut i och med första världskrigets utbrott, när kommunikationen med Tyskland helt skars av. Strömmingen fick däremot under kriget ett oerhört uppsving på en aldrig mättad marknad.

Fred slöts och efterfrågan på strömming minskade. 1924 började en ny epok i Vällöfiskarnas historia. En av öborna hade varit på fiskeriutställning och sett de nya moderna bottengarnen som så smått började förkomma runt om i landet. Inte långt därefter införskaffades ett bottengarn, specialdesignat efter Vällös bottenförhållanden. Försöket slog väl ut. Det dröjde inte länge förrän bottengarn och därmed ålfisket blev den viktigaste inkomstkällan över huvud på ön. Det gamla diversifierade fisket försvann nästan helt. Bifångsterna i bottengarnen gav dessutom lika mycket annan fisk som det gamla artspecialiserade fisket. Varför ägna sig åt annat fiske än bottengarnsfiske? 1963 beskrivs ålfisket på Vällö som utomordentligt och ett av de bästa i landet. Ålfisket förblev viktigt. Det fick sina törnar, inte minst genom tillkomsten av Mönsterås bruk, vilket förändrade vattenförhållandena negativt. Vattenkvaliteten är nu bättre och ålfiske bedrivs fortfarande av Vällöborna. De gamla ålbroarna byggs på och används till de moderna jättestora bottengarnen.

Lotsning

I ett brev skrivet under 1600-talet omnämns Vällö som styremansort ”sedan urminnes tid”. Vällö, strax intill farleden, ligger ju synnerligen väl till för en styrmansuppgift. Så väl att det 1606 fanns tre styremän här. Tillsammans med de två kollegorna på Runnö har man stått för lotskompetensen i Stranda härad under

flera sekler. Johan Månsson beskriver Vällö i sin "Siö-Book" från 1644 som en skogsö och lotsplats, inlopp till skären och god hamnplats. Så beskriver han utförligt hur man seglar runt ön. Det bästa inloppet ansåg han vara från östsidan.

Första gången säkra uppgifter om Vällö som styremansort förekommer, är i ett annat brev, skrivet av riksförståndaren hertig Karl 1597, och som gör vederligt "att desse kronanas undersåter och styrekarlar uppå Runnö och Våldö och Strupö i Tuna län och Stranda härad haver oss i underdånighet besökt och ödmjukligen begärt, att de måtte njuta sådana friheter och villkor, som de tillförne uti KM vår älskelige käre broders kristelig och höglovlig i hugkommelses tid njutit och haft hava." Av dessa lösryckta rader förstår vi att styremännen hade varit i tjänst ett tag och att det hade blivit besvärligt längs kusten, inte minst genom de danska härjningarna. Situationen hade blivit ohållbar, därav uppvaktningen.

Vällö utgjorde tillsammans med de 146 hemmanen i Stranda härad del av hertig Johans arv och eget. Över detta härskade hertigen oinskränkt och kungens ord hade ingen kraft. Detta "Strandaland" gick i arv på hertigsidan för att 1621 föras över till Gustav Adolfs arv och eget. Den oinskränkta hertigmakten gjorde att dessa hemman inte omfattades av förmånerna enligt Karl IX:s förordning och lotstaxa av 1606, som skulle gälla alla styremansorter mellan Stegeborg och Kalmar. Enligt fogderäkenskaperna från Stranda för 1588 skulle styremännen i häradet slippa gården och dagsverken mot att de "styre K M Skiep emella Kråckalunden Calmar och Elliest till Ölandh." Så sent som 1620 står det i räkenskaperna om Vällö: "Såsom ock bliva de fri för alla ovisse persedlar efter de äre styremän och sitta i stor sjöfärdsel så väll som andra skärbönder." Huruvida styremännen i Stranda kunnat eller velat utnyttja dessa friheter, är okänt, eftersom inga attestsedlar utfärdats för deras lotsning. Därför är det svårt att följa lotsverksamhetens utveckling i häradet. "Hertiggodset" tycks inte fått åtnjuta den kontanta lotspeng som sedvanliga kronohemman fick. Kanske var det därför lotsarna här inte bemödade sig inte om lotsningsuppdrag. Från ungefär samma tid visar attester från de norra häraderna att man därifrån långlotsat på ett helt nytt sätt. Så har tex lotsar från Strupö och Örö fört skepp till Kalmar och Skäggenäs, rakt igenom Strandalotsarnas distrikt. Runnö och Vällö har alltså haft en annorlunda ställning jämfört med styremanshemmanen i norr.

Vid 1620-talets slut är den kungliga tillhörigheten slut; Vällö och Runnö har förlänats Johan Skytte på Strömserum. Men de statliga förmedlingarna och friheterna gäller inte heller frälsegodset. Vid seklets slut övergår Vällö åter till kronogods och kan äntligen njuta av samma friheter och plikter som andra lotshemman. Vällö tillhör den grupp styremansorter som lever kvar efter rationaliseringen 1642, och kommer därmed att ligga ungefär mitt emellan Kalmar (sju mil) och Kråkelund (sex mil). 1705 delas ön i sex lotshemman och i jordeboken för 1712 är Vällö upptaget som krono- och lotshemman. Vällö blev därmed en av de största och mera betydande lotsplatserna i Kalmarsund, vid 1700-talets slut jämförbar med Kalmar.

Vid lotsregleringen 1827 drogs ett antal mindre lotsplatser i närheten av Vällö in. Resultatet blev att Vällö tillsammans med Skäggenäs fick ansvaret för lotsning till och från Mönsterås, som successivt utvecklades till en livlig handelsplats. Den uråldriga institutionen med lotsning mot skattelättnader upphörde 1885 och lotsen blev därefter en kronans tjänsteman mot kontant lön. Samma år blev Vällö befriat

från lotsningsskyldigheten mot att samtliga hemman utan kostnad överlämnade en plan om två tunnland gränsande till sjön på Vällörump, till Lotsverket ”för evig tid”. (Skogen på tomten skulle dock byborna få ersättning för.) Planen skulle genom Lotsverkets försorg bebyggas med bostad och upppassningsstuga för en lots. När bymännen själva hade lotsningsansvar, skedde upppassningen från Båtnäsviken. Här hade man lotsbåtarna och inte långt härifrån ligger öns högsta punkt, som fungerade som utkik. Här fanns tidigare också en vårdkase - i vilken lotsarna kunde söka lä. Nattetid hade man en slags ljusfyr och dagtid en enkel märkestall synlig långväga ifrån för sjöfarande. Fartygen i sin tur kunde hissa lotsflagg, skjuta eller ljuda för att påkalla lotshjälp.

År 1930 lades lotsstationen på Vällörump ner och verksamheten flyttades till Påskallavik, för att därifrån flyttas till Oknö.

Byastämman

Bystämman har genom alla tider varit en levande institution på ön. Ett resultat av en enig byastämma är den sammanhållna ägostrukturen. Den förbjöd nämligen försäljning eller uthyrning av egen mark att bygga på. Några undantag är dock gjorda för att bekräfta den gyllene regeln. Kungsholmen såldes 1911 till ett trävarubolag, för att kalhuggas, men köptes strax tillbaka för att doneras till Vetenskapsakademien, som fridlyste ön 1946. En skolplan och en barnkoloni är de andra undantagen. På ön fanns fram till 1960-talet en gemensamt ägd båt för gemensamma transporter av nödvändiga varor, men också för gemensamma handels- eller kyrkfärder.

Bebyggelse

I laga skiftes protokollet från 1875 finns en beskrivning för värdering av alla byggnaderna på de sex gårdarna på ön. Tvåvåninga stugor med kör och rum och förstuga på bottenvåningen var vanligast. Övriga boningshus hade ungefär samma planlösning, men var uppförda endast i en hel våning. Alla boningshus var timrade och försedda med tegeltak och endast ett hus saknade brädfodring. Två av husen hade tapetserade rum. Tapeter till överkomligt pris var en nymodighet, som började sprida sig i takt med cellulosaindustrin landvinningar. Ett hus hade tom en kakelugn, troligen från Mönsterås där man vid seklets mitt hade startat en kakelugnstillverkning. Vad gällde uthusen var variationen i byggnadsmaterial och teknik lite större. Här förekommer också stolpkonstruktioner och enkla brädsjul. Halm, spån, sjöväss och tegel täcker taken. Av den bebyggelse som beskrivs i skifteshandlingarna är ytterligt lite bevarat till vår tid, åtminstone när det gäller det yttre. Timmer har ofta återanvänts i bostadshusen och annat material t ex dörrar och fönster, har vid nybyggnation av bostadshus ofta förflyttats till uthus. Merparten ladugårdar och andra jordbruksbaserade ekonomibyggnader är genomgående nybyggda runt sekelskiftet 1900-talet. Det finns en levande tradition på ön som gör gällande att ett mindre bostadshus har sitt ursprung i 1600-talet.

Vid sekelskiftet 1900 förändrades Vällö by radikalt genom att man på fem av de sex gårdarna byggde nya boningshus. Det var de goda ålpengarna som gjorde detta möjligt. Vid samma tid hade ett helt nytt husideal börjat göra sig gällande. Plankstommar möjliggjorde nya och spatsiösa planlösningar. Brädselningen

skulle ske på konstfullt sätt, gärna med inslag av liggande panel. Till detta kom övrig omsorg om takfot och fönster- och dörröppningar med helt nya former. Som pricken över i lade sig oljefärgen som bostadshusen allt mer stöks med. Färgerna var mångahanda och kanske inte alltid så ljusa och lätta, men i förhållande till det traditionella faluröda, var det ändå en helt ny färgskala som gjorde entré. På Vällö är dominansen av denna oljefärgsljusa och paneldominerade arkitektur oerhört påtaglig. På 1920- och 30-talen blev det omåttligt populärt att bygga hus med brutet tak, vilket gav större volym på övervåningen och en helt ny exteriör karaktär. Traditionellt faluröda stugor med vita snickerier närmast lyser med sin frånvaro bortsett från alla ekonomibyggnader som utan undantag ännu motsvarar den traditionen.

Den myckna nybyggnationen under 1900-talets början har gjort att Vällö by inte tillhör de skärgårdsöar som domineras av höga faluröda stugor tätt sammanpackad på bytomten. Det tycks dessutom aldrig ha varit speciellt trångt på bytomten här. Vid laga skiftet måste bara en gård flytta ut.

Det ökade ålfisket ställde nya och förändrade krav på hamnar, bodar och bryggor som också till mycket stor del nybyggdes vid samma tid. Efter 1925 när ålfisket blivit huvudnäring tillkom också speciella kajer och nya stora bodar för ålbottengarnerna. Det intensiva ålfisket har lett till att även strandplanen väster om byn nu är bebyggd med bodar och bryggor, som den inte tycks ha varit tidigare. På laga skifteskartan finns näst intill ingenting här. Alla bodar, båtar och bryggor tycks ha varit koncentrerade till Båtnäseviken. Bara namnet talar sitt tydliga språk.

Lotsbyggnaderna på Vällörump uppfördes efter Lotsstyrelsen standardritningar. Efter nedläggningen av lotsplatsen revs eller flyttades alla byggnaderna. Kvar finns grunder. På ett foto från omkring sekelskiftet kan vi se att lotsstugan var sedvanligt fyrkantig, klädd med rödmålad panel, plåt- eller papptak och en stor murad skorsten mitt i taket. Med stora bokstäver står det LOTS på gaveln ut mot sjön. Bostadshuset har troligen varit en sedvanlig enkelstuga. Diverse uthus har också funnits.

Ett antal tomter för fritidshus planlades vid 1970-talets början längs bygatan och utmed sjökanten söder om byn. Av dessa har ytterst få bebyggts.

Dagsläget

Vällö är ännu vid det nya millenniets ingång en levande ö året runt. Här klingar barnaskratt även i det mest kulna höstrusk och det lyser i många fönster under strängaste midvinter. Totalt bor ett tiotal personer på ön. Självklart ökar invånarantalet även här sommartid, liksom antalet båtar vid bryggorna. Många av de yrkesaktiva Vällöborna ägnar sig åt fiske, om än på olika sätt och i olika former. Ålfisket är nu, liksom under hela 1900-talet det viktigaste, för att inte säga det enda kommersiella fisket. Ålbottengarnen bildar karaktäristiska siluetter runt om ön och utöarna. Den största arbetsgivaren är dock här, som överallt i bygden, den kulisslika jätten som täcker horisonten i väster; Mönsterås bruk.

Naturresevatets skötsel ska så långt möjligt ansluta till tidigare brukningsätt för att bevara och restaurera odlingslandskapet. Med anledning härav hålls ett antal kött djur på ön. De har tillgång till nästan hela ön med undantag av den stängslade bytomten. Inägolandskapet är fortfarande öppet och delvis även brukat till slätter.

Skydd och förordningar

Klass I Natur i östra Småland
Klass II Odlingslandskapet i Kalmar län
Hela Vällöarkipelagen naturreservat sedan 1973

Litteratur

Kalmar läns museums arkiv
Lantmäteriets arkiv
Länsstyrelsens arkiv
Ett småländskt fiskelag och dess organisation. Ivar Modéer, Stranda 1931
Sjöbodar och sjöbodsgårdar i Stranda härad. Ivar Modéer, Stranda 1934-35, 1936
Odlingslandskapet i Kalmar län. Bevarandeprogram, Mönsterås kommun.
Länsstyrelsen 1995
Sveriges bebyggelse. Kalmar län 1958
Medeltida utskärsfiske. En studie av fornlämningar i kustmiljö. Peter Norman 1993
Natur i östra Småland; Länsstyrelsen 1997
Kung Valdemars segelled. Red Gerhard Flink 1995
Det medeltid Småland. Hanbörd och Stranda. Olle Ferm och Jan Brunius 1990
Ur skärgårdsön Vällös historia. Verner Lindström, Stranda 1991-92
Vår äldsta segelbeskrivning. Axel Härlin, Till rors 1942
Een siöbook som innehåller om siöfarten i Östersjön. Johan Månsson 1644.
Omtryckt i Namn och Bygd 1925-28.
Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid
Meddelande rörande Sveriges fiskerier 1-2. Rudolf Lundberg 1883